

Питання історичного краєзнавства

Я. В. ВЕРМЕНИЧ (Київ)

Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні

Серед багатьох невичерпних за своєю глибиною історіософських висновків М. Грушевського якось загубилася цікава думка про двовимірність історичного аналізу, вкладає у формулу поєднання вертикальних і горизонтальних зрізів дослідження минулого. Вертикальний зріз, вважає вчений, дає суцільний образ економічного, політичного, культурного і національного розвитку, горизонтальний відкриває додаткові можливості поглибленого дослідження території-земель із врахуванням специфіки географічних, комунікаційних, соціальних чинників¹.

Коли говорять про регіональний зріз історичного знання, здебільшого мають на увазі історіографічну продукцію, яка створюється в регіональних університетських центрах і взагалі "на периферії", в руслі історико-краєзнавчих досліджень. При цьому часто забувається, що регіональний напрям в історіографії має своє теоретичне обґрунтування і свою специфіку, яка виявляється в пильній увазі до історико-географічних, демографічних, етнотериторіальних, соціокультурних та інших факторів. Показово, що до цього обґрунтування доклав руку вчений І з європейським іменем, якому першому виявилось під силу створити масштабну, багатотомну "суцільну" історію України.

Зважений, розсудливий, вільний від національної обмеженості підхід М. С. Грушевського до співвідношення "вертикальних" і "горизонтальних" вимірів української історії був успадкований ним від "земельної" школи в українській історіографії, яка вивчала регіональні особливості та культурні традиції різних частин України. Витоки цього напрямку М. С. Грушевський вбачав в ідеї М. Костомарова "про земле як політичну одиницю староруського укладу"².

Історико-географічний підхід М. Костомарова дістав дальший розвиток у працях В. Антоновича та його учнів; саме з цими працями Грушевський пов'язував утвердження "земельного" напрямку в історіографії. Розповідаючи російському читачеві про систему українознавства у тому вигляді, в якому вона склалася на початку ХХ ст., він виділив праці школи В. Антоновича як окремий напрям. Починаючи з 1880 р., В. Антонович систематично проілюстрував своїм учням на здобуття медалі тему з історії якоїсь із земель Давньої Русі. За оцінкою М. Грушевського, деякі з творів, наготовлених у такій спосіб, "мали видатні достоїнства і в сумі дали вельми серйозний вклад у науку"³.

Протягом 80—90-х років українська історіографія збагатилася корпусом монографій, в яких історія Давньої Русі постала зовсім у новому, "горизонтальному" вимірі. Йдеться насамперед про праці О. Андріяшева ("Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст." К., 1887), Д. Багалія ("История Северной земли до половины XIV ст." К., 1882), П. Іванова ("Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в." Одеса, 1895), В. Ляскоронського ("История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст." - К., 1897), М. Дашкевича ("Болоховская земля и ее значение в русской истории" - К., 1878), М. Молчановського ("Очерки известий о Подольской земле до 1434 г." К., 1885) та ін. На думку Д. Доро-

ценка, "коли б навіть Антонович не залишив ніяких власних творів, то вже ця одна велетенська організація наукового досвіду української історії в працях його учнів запевнила б йому одно з найпочесніших місць в діях української науки"⁴.

Із "земельної школи" вийшов і М. Грушевський. Будучи студентом III курсу, він взявся за запропоновану В. Антоновичем тему "История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века". За цю працю М. Грушевський здобув золоту медаль, що дало йому можливість стати професорським стипендіатом на кафедрі російської історії. Видана у 1891 р. "История" дістала високу оцінку в наукових колах⁵.

Перспективність "земельною напрямом" в українській історіографії після виходу цілої серії праць учнів В. Антоновича стала очевидною. В умовах, коли розвиток народознавства висунув на порядок денний *авдання своєрідного "передісторичного" (археологічного, історико-географічного, **культурно-історичного**) обстеження України, він відкривав нові можливості для синтезу історичного, **географічного**, статистико-економічного знання. Як зашачав один з **найактивніших** учнів В. Антоновича Д. Багалій, "після того, як наукова школа В. Б. Антоновича розробила історію України в своїх обласних монографіях на підставі обласної методи, тобто історію кожної землі виучила окремо, яскраво виявилися їх окремі історичні риси, які не виявлялися нам у розробці так званої удільної епохи, коли панувала централістична метода. Тільки тепер ми зрозуміли як слід історію усіх українських земель-областей - Київської, Чернігово-Сіверської, Переяславської, Галицької, Волинської і Болохівської. Ця остання, можна сказати, немов уперше відкрита була в монографічній розвідці про неї учня пр. Антоновича, акад. М. П. Дашкевича. Акад. М. С. Грушевський на підставі своїх власних дослідів і на підставі цих обласних монографій міг дати в своїй "Історії України— І*уси" вже й загальний широкий огляд усіх цих земель"⁶.

Аналізуючи пізніше історіографічні підходи М. Костомарова і школи В. Антоновича, М. Грушевський зазначав, що вони мали певні відмінності. М. Костомарова особливо цікавив суб'єктивний бік народно-життя: розвиток громадської самодіяльності, соціальна психологія, культурні орієнтації народу. В. Антонович же здебільшого звертав увагу на об'єктивні умови життя в окремих "землях" - географічну обстановку, комунікаційні шляхи, торговельні і культурні зносини. На аналізі колонізаційних процесів і соціально-економічних умов життя регіонів, які він називав "областями", фокусував свою увагу і Д. Багалій, який і самого початку своєї наукової діяльності обстоював "обласництво" як один з найперспективніших методів вивчення вітчизняної історії. "Мої праці з історії краю, -- писав він, -- не мали випадкового характеру: і І школи мого високо шанованого учителя, проф. В. Антоновича, я виніс переконання про необхідність опрацювання російської історії за областями. Ця ідея однаково застосовна і до історії Південної Русі...". Пізніше Д. Багалій безпосередню пов'язував пропаганду "обласної концепції" із завданнями **пробудження самосвідомості** українського народу, зміцнення історико-лінгвістичної традиції в українському національному русі. Почавши з вивчення історії Чернігово-Сіверщини, він вніс вагомий вклад у висвітлення **регіональних** особливостей Лівобережної, Слобідської, Південної України та колонізаційних й міграційних процесів на цих територіях.

Вийшовши із школи Антоновича, Грушевський, проте, у концептуальному плані пішов значно далі свого вчителя. Як слушно зауважив Л. Винар, дослідження М. Грушевським окремих частин України відрізнялося від "обласних досліджень" В. Антоновича тим, що мало своїм стрижнем окрему схему історії України, обґрунтовувало ідею незалежності і **безперервності** історичного процесу на всіх її територіях у всі

періоди її історії⁷. Ця схема, викладена 1904 р. у виданому Російською Академією наук першому томі збірника "Статті по славяноведенню"⁸, категорично заперечувала основоположну концепцію російських вчених, за якою історія Київської держави і Північно-Східної Русі представлялася у вигляді єдиного безперервного процесу. Викинувши ідею тотожності й спадкоємного зв'язку київської та москотзської державності, М. Грушевський висчупив і проти постулату про єдину давньоруську народність. Він вважав, що після припинення існування Київської держави її спадкоємницею стала не Володимиро-Московська Русь, а Галицько-Волинське князівство, а пізніше - Велике князівство Литовське. Як довів уже в наш час О. Толочко, ця ідея не була оригінальною -- вона спиралася на старовинну, але відмінну від великоруської літописну традицію. Ідея "України— Русі" сприймалася як заперечення популярної в Росії ідеї "translatio" успадкування влади однією державою від іншої⁹. Болісна для великоросійської самосвідомості, ця ідея стала підґрунтям для політичних звинувачень української інтелігенції у сепаратизмі, від яких чимало потерпав і М. Грушевський.

Зайнявшись написанням "суцільної історії України", а також науково-організаційною та громадською діяльністю, М. Грушевський на деякий час змушений був відійти від регіональної проблематики. Проте свідченням того, що "горизонтальний зріз" історії України продовжував його цікавити, був виданий 1907 р. нарис "Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи". Зроблений у цій праці висновок про шачення географічного становища, торговельних шляхів і зносин для формування обличчя тієї чи іншої людської спільноти багато в чому визначив як коло його наукових Інтересів, так і зміст тих політичних проєктів реформування адміністративної систем, з якими М. Грушевський виступав у 1917— 1918 рр.

Готуючи до українських Установчих зборів проєкт конституції УНР. М. Грушевський розробив і проєкт нового адміністративного поділу України, що скасовував старий поділ на губернії і повіти. Йшлося про такі принципи районування, які забезпечували б найкращі можливості як для функціонування адміністративних органів, так і для забезпечення громадського самоврядування. Пропонувався поділ на землі (округи); при розмежуванні враховувалися "зв'язки економічні і культурні, а особливо шляхи (сполучення, комунікації)"¹⁰. Проєкт М. Грушевського, в якому виділялося 30 земель, було покладено в основу прийнятого Центральною радою "Закону про поділ України на землі" від 6 березня 1918 р. Старий поділ на губернії і повіти скасовувався, натомість пропонувалося утворити 32 землі¹¹. Однак здійснити адміністративну реформу Центральною радою не встигла.

1924 р., коли М. Грушевський повернувся в Україну, якраз дебатувалися гасла "райони за ції", що розглядалася радянською владою як засіб оживлення продуктивних сил, активізації економічного, культурного і соціального будівництва. В цих дебатах, звичайно, взяв активну участь М. Грушевський, який бачив у становленні оптимальних взаємовідносин між центром і територіальними осередками запоруку успішного розв'язання народногосподарських і культурних завдань. Історичний підхід до розв'язання цієї проблеми уявлявся йому надзвичайно важливим. "По своїм повороті на Україну, зазначав він,

я

прийшов до переконання, що дуже активним засобом для розбудження дослідчої енергії і планової наукової роботи була б організація дослідження, можливо, всебічної історії краю -- економічної, культурної, соціальної, політичної -- в певних історичних районах"¹². На пропозицію М. Грушевського в системі історико-філологічного відділу ВУАН було створено 4 комісії порайонного вивчення історії України - комісія Правобережжя та Києва (керівник В. Щербина), комісія Лівобережної

України (керівник О. Германіє), комісія Полудневої України (керівник М. Ткаченко) та комісія Західної України (керівник Ф. Савченко). Утворилась, за словами Грушевського, "фактична асоціація порайонного дослідження історії України, яка скоро вже могла похвалитися показними працями"¹³.

Масштабний задум Грушевського, підпорядкований ідеї планового вивчення історії економічного, соціально-політичного та культурного розвитку всіх українських земель, ґрунтувався на переконанні вченого у тому, що застосування принципу історизму може бути корисним для планування будь-якої економічної і культурної праці. Після тривалої лєтартгії, "спричиненої реакцією, вігиною, голодом і всякими іншими несприятливими обставинами", народ України дістає реальну можливість створити ясний і чіткий образ минувшини. Тематичні Ібірники, якими малося на увазі протягом кількох років охопити всю етнічну українську територію, були здатні, за переконанням Грушевського, розбудити "живий інтерес до всіх сторін історичного пронесу: економічної, культурної, політичної. Підняти рух і об'єднати місцеві наукові сили з силами академічного осередка в спільній плановій праці". Зрештою, як сподівався вчений, ці збірники могли перетворитися у щорічники, а довершити справу мало виготовлення спеціальних компендіїв*, присвячених окремим районам-землям¹⁴.

Про те, як уявляв собі М. Грушевський зміст і напрям регіонально-історичних досліджень, дають уявлення насамперед написані ним передмови до двох "порайонних" Ібірників, що вишили друком, -- "Київ та його околиця в історії і пам'ятках" та "Чернігів і Північне Лівобережжя", а також третього "полудневого" збірника, який не побачив світу. Після того, як фізична географія і економічне обстеження виявлять господарські можливості того або Іншого району, вважав вчений, історія — економічна, соціальна і культурна - - має лаги відповідь на запитання про їх використання в минулі часи. Із яких формах розвивалося господарство, в яких соціальних відносинах відбувався розподіл, як використовувалася надлишок продукції і як впливали економічні і соціальні відносини на культурне життя, як спеціалізувалася праця, як реалізувалася вироблена продукція - все це уявлялося йому дуже важливим для визначення пріоритетів практичної, насамперед регіональної політики.

Вводячи в історіографію поняття "району", Грушевський та його учні вважали за необхідне застерегти, що вживають його не в тогочасному "технічному адміністративному розумінні", а в більш загальному значенні, як синонім "певної сконсолідованої території-землі"¹⁵. Поняття "регіон", яке в 20-ті роки почали застосовувати науковці Галичини¹⁶, у працях М. Грушевського не фігурує. Терміни, які він найчастіше застосовує для характерне гики "горизонтального виміру" української історії, - "порайонне історичне дослідження України", "порайонне обслідування", "порайонна дослідча робота". Об'єднання істориків, які займалися цією проблематикою, мало назву (очевидно, неофіційну і неусталену): "Асоціація історичного районознавства України"¹⁷.

Щорічні звіти, що їх Ігублікував журнал "Україна", дають уявлення про цілі і завдання історичного районознавства. Насамперед, порайонні дослідження мали дати відповідь на такі запитання:

- 1) як у даних фізико-географічних умовах, господарських і комунікаційних обставинах відбувалося заселення районів, яких форм набувало, як змінювалося в залежності від колонізаційних течій;
- 2) як формувалися економічні і популяційні осередки, перетворюючись у культурні, соціальні, політичні центри;
- 3) як складались відносини між ними і аналогічними осередками сусідніх регіонів і яких змін вони зазнавали;
- 4) пасивною чи активною була роль даного регіону в цих змінах:

5) які були його соціальні і культурні досягнення в цьому процесі і як ці досягнення впливали на загальний фон народного жи'ття¹⁸.

З розгортанням регіональних досліджень пов'язаний специфічний інтерес М. Грушевського до "передісторичного життя" на території України. Перша з двох статей, вміщених ученим у збірнику "Чернігів і Північне Лівобережжя", присвячувалася сенсаційним археологічним шахідкам палеолітичної доби -- відкритій у 1908 р. в с. Мізин стоянці первісної людини. Оцінюючи матеріали розкопок як "український скарб, не менш важний, а може, навіть важніший, ніж, скажем, Ольбія". М. Грушевський водночас застерігав від модних у той час захоплень "самодіяльними" археологічними розкопками. "Я менш усього маю охочу отсими стрічками будити руїну гарячку копачів-добровольців! Не видобування сенсаційних находок, не викриття ефектних сховків, а дослідження мало яскравих в окремішності, але незвичайно важних в своїй цілості вказівок па старе розселення, ного концентрацію, розвій комунікаційних зв'язків і акумуляцію засобів сч'арої української людности в часах її розселення і Ю нім -- от що поchrібне"¹⁹.

Особливе місце в концепції Грушевського посідало дослідження напрямків української колонізації. Це необхідно було, на його думку, насамперед для гою, щоб визначити українську територію, тобто місцевості, в яких українське населення переважає. "Колонізаційним пертурбаціям" відводилося помітне місце ще в "Очерке истории украинского народа", який видавався в Санкт-Петербурзі тричі: у 1904, 1906 і 1911 рр. Доводячи, що географічні особливості значною мірою обумовили ісчх>ричну еволюцію українського народу, істотно вплинули на розвиток його етнічного типу, вчений особливо наголонував на необхідності уважного ставлення до доробку молодих на той час наук - археології і антропології, порівняльної етнології, соціології, порівняльною мовознавства²⁰.

Запропонований М. Грушевським ще на початку ХХ ст. підхід до розуміння вичхжів драматизму всієї української історії базувався на його глибокому переконанні у фатальному впливі на неї географічних факторів. Через особливосч'і свого географічного становища українські землі відігравали роль бруствера, який стрилгував натиск чторкських орд, печенігів, половців, монголо-татарських завойовників. Кримської орди. Населення змушене було залишати насиджені місця, переходити у порівняно бідні гірські або лісисті місцевості. "Розсіяння економічної енергії". необхідність вкладати масу сил в освоєння нових районів поглинали, на думку М. Грушевського, "величезну масу народного капіталу", не давали змоги народові протягом століть піднятися вище елементарних турбот про підгримку свого існування²¹. Вони ж зрештою зумовили відособлення окремих земель Русі.

Пізніше, під час роботи над "порайонними" збірниками, домінантою "колонізаційних" схем Грушевського стає ідея "відпливу" українського жи'ття на південь. "З моменту, як українська колонізація й господарство остаточно опанували степову зону й стали певною ногою на морському побережжю, і ся певність усвідомилась і відчулась в українськїм житпо. воно стихійно і непереможно почало впливачії з своїх північних резервуарів і сховків, укритих в затінку північних лісів і болот, -- пішло за своїм одвічним потягом до моря, до сонця". "Пересування людності", спричинені "завірюхами у степовій зоні", сприяли "перемішуванню населення", підносили його культурний рівень і життєві вимоги, запліднювали життя новими політичними і соціально-економічними формами. Зрештою, "торговельні, воєнні, культурно-церковні, княжо-династичні зв'язки витворюють поняття єдиної території "Руської землі" --.

Взаємодія "степу і моря" в історії України -- лейтмотив передмови М. Грушевського до збірника "Полуднева Україна". У фокусі його роь

думів - шляхи колонізації українського Півдня, проникнення на цю територію у давні часи "елементів цивілізації середземноморської та Переднеазійської", "обмін культурних впливів Сходу і Заходу на сухопутній степовій дорозі". На противагу тим, хто вважав, що Новоросія освоювалася неукраїнцями, М. Грушевський наголошував на тому, що Південну Україну освоювала саме українська людність. Особливе значення цього регіону для світової науки М. Грушевський бачив у тому, що він був "ареною і зустрічі і боротьби світових культур"²³.

З висновками про джерела формування територіальної єдності України— Русі тісно пов'язані міркування вченого про етнічну інтеграцію і етнічні кордони України. Дослідження "старої української колонізаційної зони", вважає він, дає додаткові аргументи для спростування висновків М. Погодіна та інших російських вчених щодо "великоросійства" полян і пізнішого заселення території Подніпров'я вихідцями з Галицької Русі. Чимало у цьому плані може дати систематичне діалектичне обстеження прикордонної смуги: тільки так "можна означити основну українську територію і процес інфільтрації українського елемента в сусідніх неукраїнських територіях". Зокрема, М. Грушевський схвально відідукувався про вміщену в збірнику "Чернігів і Північне Лівобережжя" статтю В. Ганцова "Діалектичні межі на Чернігівщині". Те, що може дати спільна праця істориків і діалектологів, переконаний вчений, "буде надзвичайно цінним матеріалом до історії української колонізації, соціальної, політичної й культурної історії"²⁴.

Чимало уваги приділяв М. Грушевський і науково-організаційному забезпеченню програми порайонних досліджень. Так, передбачалося заповнення існуючих прогалів у попередніх студіях і вироблення нових підходів і методик. Серією тематичних збірників планувалося охопити спочатку всі великі регіони, а потім їх спеціалізувати (правобережний, приміром, роїбити на збірники волинський і подільський, а західноукраїнський - - на галицький і холмсько-нідлярський). Підготовка збірників мала активізувати краєзнавчу роботу, створити на місцях осередки дослідників-ентузіастів, ввести до наукового обігу величезну масу джерельного матеріалу, який за російською традицією відкладався переважно в архівах та бібліотеках Петербурга і Москви. В процесі цієї роботи М. Грушевський сподівався створити необхідну наукову інфраструктуру (матеріальну і наукову базу для розкопок, архівних пошуків, реставрацій). Причому передбачалося максимально можлива в тих умовах свобода наукового пошуку: М. Грушевський намагався якнайменше зв'язувати істориків-регіоналістів директивами і інструкціями, падаючи їм змогу в процесі роботи над джерелами і наукових дискусій віднайти оптимальну форму майбутніх порайонних досліджень. Єдина вимога, що ставилася, - - не обмежуватися давниною, по можливості доводити досліді до сучасності.

Створені відповідно до цієї програми комісії розпочали широку програму історико-географічних, краєзнавчих, мистецтвознавчих досліджень. Учені спиралися на широкий актив ентузіастів-краєзнавців, об'єднаних навколо музеїв, бібліотек, навчальних закладів. Завданнями комісії Києва і Правобережної України були, зокрема, створення музею Києва, підготовка збірників статей та путівника по місту. Особливого значення надавалося вивченню фізико-географічних умов Київщини, колонізаційних, міграційних, модернізаційних процесів та суспільних рухів. Комісія Лівобережної України зосереджувала свої зусилля на поглибленому вивченні Гетьманщини, переважно на матеріалі Чернігівщини і Новгород-Сіверщини, і зокрема на науковому описанні археологічних та архітектурних пам'яток "української Равнини" - Чернігова. Комісія Південної (Полудневої) України повинна була заповнити прогалини у висвітленні історії Степової України та Запорожжя, з акцентом

на вивченні досвіду античної та середньовічної колонізації Чорноморського узбережжя та історії Запорозької Січі.

Досить специфічними були завдання комісії Західної України, яка, на думку М. Грушевського, мала стати фундаментом дослідного інституту Західної України в системі ВУЛН⁶. Співробітництво ВУЛН і НТШ у Львові могло б забезпечити планове вивчення всієї етнографічної території українського народу.

У проєкті організації науково-дослідної кафедри історії України, з яким виступив М. Грушевський відразу ж по приїзді в Україну (квітень 1924 р.), особлива увага до дослідження Галичини і Буковини, Західної Волині, українських частин Бессарабії, Холмщини, Закарпаття мотивувалася "специфічними політичними обставинами нинішнього часу". Відзначалася необхідність вивчення "не тільки історії, але й сучасного соціально-економічного й культурного життя, особливостей його структури, втворених спеціальними історичними умовами специфічних національних відносин"¹⁶.

За власною оцінкою М. Грушевського, розроблений ним план "історичної районізації" "був досить грандіозний, і оптимістичні перспективи розвою української науки, зазначені Президією Укрнауки на її Київському пленумі у січні 1926 р., ...подавали надії на його здійснення"¹⁷. Вчений виступив на цьому пленумі з промовою, в якій прямо поставив запитання: якою бачить радянська влада Академію наук, "...чи буде се живий центр широкої громади наукових робітників, який зв'яжеться з науковими силами периферії?" Непокоїло М. Грушевського й питання про взаємовідносини ВУАН з всесоюзною Академією, про самостійні наукові контакти з Заходом. Голова Укрнауки Я. П. Ряшпо у своєму виступі погодився з основними положеннями програми М. Грушевського. "Не музеєм буде ся академія сучасності, - говорив він. - ...Ми не сумніваємося, що рошій нашої академії піде скорим і сильним шляхом"².

Плани М. Грушевського і його бурхлива діяльність у перші два роки після повернення з-за кордону мали певний реюнанс і на Заході. Часто вони безпосередньо пов'язувалися з адміністративною реформою в Україні, з проведенням політики "українізації". Італійський часопис "L'Europa orientale" (1926, №) вмістив статтю професора А. Пальмієрі під назвою "Політична географія Радянської України". Стаття була Іад-гуком на внесений у серпні 1925 р. законопроект про запровадження II Україні нового адміністративного поділу. Автор оцінив його як ознаку появи "української географії України". "Інтенсивність праці Всеукраїнської Академії наук I виданнями її Історичної секції і Культурно-історичної комісії свідчить про успіхи українізаційної політики, - говорилося в статті. - Дійсно, Росія минулого вмерла. Царська Росія, як величезний баобаб темною тінню свого гілля, не давала моги розвиватися паростям інших рослин. Більшовицька Росія обкартала ці Іустолисті гілляки... Людська думка збагачується новими формами мистецтва і письменства; глотовлогія — новими мовами і діалектами"²¹.

Дійсність, проте, невдовзі розвіяла ці сподівання. За словами М. Грушевського, "скоро на сім оптимістичнім горизонті з'явилися різні хмари". "Світлі можливості свобідного ходу наукового жипя відсувалися все далі і далі — в далеку далечінь"^ж. Державне видавництво України, яке зобов'язалося випускати по два порайонні збірники на рік, вимовилося від своїх обіцянок, посилаючись на вимоги "економії і самоокупності". З великими труднощами вдалося видати перший збірник "Київ та його околиця в історії і пам'ятках", далі справа надовго загальмувалася.

Причини гальмування, як з'ясували у своїй праці В. Пристайко та Ю. Шаповал, були чисто політичні. Від часу свого повернення в Україну М. Грушевський став об'єктом пильної уваги ГПУ— НКВС: воно не

тільки встановило нагляд за ним, а й постійно збирало "компромат" на вченого. В архівах ГПУ збереглося чимало доносів на М. Грушевського; один з перших стосувався саме роботи порайонних комісій. Піт пером пильного аспіранта вони перетворилися на центри, навколо яких гуртується заколотницька периферія³¹. У січні 1927 р. секретний співробітник ГПУ сигналізував своєму керівництву, що пригнічений настрої М. Грушевського не в останню чергу пов'язаний із затримкою видання вартісного збірника з історії Лівобережної України. Цікаво, що ГПУ знайшло за потрібне втрутитися у цю справу і поставило перед окружкомом КІІ(б)У питання про необхідність виділити кошти на видання збірника в розмірі 3000 крб.³²

Зрештою, завдяки особисто.чгу втручання М. Скрипника збірник "Чернитів і Північне Лівобережжя" все ж побачив світ. Але при виданні було обумовлено, що він буде останнім у цій серії. Це означало крах усіх планів М. Грушевського. "Намір підняти наукову роботу сим руховим засобом тим самим упадає", - з бодем констатував він³³.

У Москві ідеї М. Грушевського також не знаходили підтримки. У приватному листі до С. Сфремова акад. В. Перетц писав, що штат установ Грушевського надто роздутий і що Археографічна комісія АН СРСР працює не гірше, маючи всього три штатні одиниці. Він пропонував відмовитися від порайонних комісій, яких не було у Всесоюзній академії Ч

В колах еміграції добре зрозуміли спрямованість кампанії проти Грушевського. 30 грудня 1928 р. Д. Дорошенко писав І. Кривельському: "Чув я, що на Радянській! Україні розпочинається такий самий похід проти Грушевського, як і проти Сфремова. Уже появилася десь в "Колгуністі" чи що стаття про нього, а це в Києві (а я це чув звідти) розглядають як сигнал шия загального походу проти старого. Все це дуже сумно. Вб'ють останній притулок незалежної наукової /гумки, і українська історіографія обернеться в "історичний марксизм"... Який би там наш старий не був, а все ж таки він багато робить для української науки і тепер жаль буде, як обріжуть йому крила"³⁴.

На жаль, прогнози Дорошенка справджувалися. Державні дотації комісіям ставали все більш мізерними, третій, уже підготовлений до друку збірник, присвячений Південній Україні, виключався з планів Держвидаву. Хронічна нестача коштів і відверте упередження проти львів'ян у керівництві Академії ускладнювали вкрай необхідні контакти київських і львівських вчених. Тертя і незгоди між М. Грушевським, з одного боку, і С. Сфремовим та А. Кримським, - з другого, шгучно підігрівалися в партійних та урядових інстшуціях. "Стрічаю у своїй роботі і планах занадто багато перешкод, стихійних і умисних, злобних", -- писав він В. Вошяку у лютому 1927 р.³⁵

Чимало складностей у роботі асоціації історичного краєзнавства виникало і внаслідок не завжди послідовної і зваженої позиції самого М. Грушевського, його непростого характеру. Негативно позначалося на її діяльності небажання вченого співпрацювати з Українським комітетом краєзнавства, рядом краєзнавчих комісій при ВУАН. Неприязні стосунки з головою УКК М. Яворським, з академіком Д. Багалієм стали на заваді концентрації зусиль краєзнавців, які працювали в різних містах України³⁷.

Однак, незважаючи на обмаль кадрів, розпорошеність зусиль, брак коигтів, асоціація історичного районознавства працювала досить інтенсивно. Особливо активно була діяльність комісії історії Києва і Правобережної України, яка, маючи у штаті всього 2-х працівників, згуртувала широке коло краєзнавців. За підрахунками О. Апанович, на її засіданнях до кінця 1929 р. було прочитано понад 200 доповідей і повідомлень³⁸. Комісія виступила ініціатором дослідження некрополів Києва, готувала до видання туристичний путівник, щорічники, присвя-

чені топографії, праісторії та історії Києва. Комісія Лівобережної України мала чималі групи добровільних помічників у багатьох містах. Фактичні філіали комісії утворилися в Чернігові, Ніжині, Полтаві, Прилуках, Червонограді³⁹. Комісія Південної України почала археологічне та етнографічне обстеження району будівництва Дніпрогесу у зв'язку із майбутнім затопленням значних територій⁴⁰. Експедиції до цього району здійснювалися в 1927 і 1928 рр.⁴⁰

Наукові результати діяльності комісій порайонного дослідження історії України високо оцінювалися навіть людьми, які ставилися неприязно до М. Грушевського. У своєму "Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті" (Т. 1, 1928) та великій статті, опублікованій у журналі "Червоний шлях", Д. Багалій схвально писав про роботу історичних установ Грушевського, особливо наголошуючи на тому факті, що вченому вдалося забезпечити плідну співпрацю різних поколінь науковців. "Територіальні комісії і їх збірники, - підкреслював він, - продовжили колишні обласні монографії школи В. Б. Антоновича"⁴¹.

Проте зоряний час української регіоналістики минув дуже швидко. Арешт О. Гермайзе у справі "Спілки визволення України" 26 липня 1929 р. став фатальним для всіх створених Грушевським наукових установ. Історико-філологічний відділ ВУАН було негайно оголошено "Ініздом СВУ". Комісія ЦКК— РСІ під головуванням М. Наваловського дійшла висновку, що вивчення історії і культури у цьому відділі проводилося "абсолютно без марксистського аналізу"⁴². Це означало вирок усій системі "історичного районознавства". Відповідно до рішень листопадової сесії ВУАН 1929 р. комісії Лівобережної і Полудневої України, Ідо працювали під керівництвом М. Грушевського, були ліквідовані. Спроба зберегти їх хоча б шляхом об'єднання в одну комісію порайонного дослідження України не мала успіху. Березнева сесія ВУАН 1930 р. підвела ризик і під діяльністю тих комісій, які утворилися після реорганізації комісії історії Києва і Правобережної України. На кінець року вся система порайонного дослідження історії України припинила своє існування. 23 березня 1931 р. було заарештовано М. Грушевського⁴¹.

Отже, концепція "історичного районознавства", що почала у 20-ті рр. втілюватися в життя завдяки зусиллям М. Грушевського, лишилася по суті лише явищем політичної та історіографічної думки. Оголошення "фашистами" людей, причетних до діяльності очолюваних М. Грушевським наукових установ, на довгі роки унеможливило об'єктивний аналіз регіонально-історичного напрямку в українській історіографії. Нині у незалежній Україні набутий під його керівництвом і за його участю безцінний досвід безпосередньо вписується у творення регіональної політики.

Що ж до спадщини "порайонних комісій", яка загалом непогано збереглася в Інституті рукопису ЦНБ НАН України, то вона заслуговує на найуважніше вивчення. Слід підтримати думку про археографічне видання принаймні багатостраждального "репресованого" збірника "Полуднева Україна"⁴⁴.

¹ Грушевський М. Чернігів і Північне Лівобережжя — К., 1928 — С V—VI

- Грушевський М. Развитие украинских изучений и XIX в и раскрыше в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и насящеч -Т 1 - СПб., 1914 - С 13

³ Там же. - С 31

⁴ Дорошенко Д. Володимир Антонович. — Прага, 1942 — С 163

⁵ Грушевський М. Автобіографія — К., 1926 — С 6—7.

⁶ Багалій Д. І. Нарис історії України Доба натурального господарства — К. 1994. — С. 228.

Винар Л. Найвидатніший ісюрик України Михайло Грушевський (1866— 1934) - Мюнхен, 1986 — С. 75

⁷ Грушевський М. С. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенію — Т 1 — СПб., 1904

- ⁹ Т о л о ч к о О Коли пересгала існувати "Київська Русь" Історіографічна юш одного терміну і поняття // Київська старовина — 1992 — №6 — С 7—18¹⁰ Грушевський М Хто такі українці і чого вони хочуть — С 216" Скопненко О Берестейщина // Розбудова держави -- 1995 — №1 -С. 12.[^]
- ¹² Київ га його околиця в історії і пам'ятках — Х; К., 1926 — С VIII³ Інстиут рукопису ЦНБ НАН України ш В Вернадського, ф X, спр 4485, арк 2—3
- * Компендіум — спіслий виклад основних положень якоїсь науки, дослідження
- ⁴ Грушевський М Чернігів і Північне Лівобережжя — С. V
- ⁵ Україна. -- 1927 — Кн 5 - С 174
- ⁶ Див: Кревецкий І Регіоналізм Що досі зробили галицькі українці на сім полі // Нова зоря. — 1928 — Ч 8; його ж: Льокальна історія // Там же - Ч 12.
- ^r Україна - 1926 - Кн I - С 166; 1927 - Кн. 5. - С. 174; 1928 - Кн 5 -С. 176.
- ⁸ Україна -- 1927 -- Кн. 5. - С 174
- ¹⁹ Грушевський М Чернігів і Північне Лівобережжя — С 35
- ³⁰ Грушевскнй М С. Очерк истории украинского народа — К, 1990 -С 15
- [^] Там же.- С. 12
- ["] Грушевський М Чернігів і Північне Лівобережжя — С 102— 103.
- ²³ Інститут рукопису ЦНБ НАН України ім В Вернадського, ф X, спр 4485, арк. 1— 18.
- ¹⁴ Грушевський М Чернігів і Північне Лівобережжя. — С 116.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф 166, оп 4, спр 236. арк 90—91
- Б Там же, оп. 3, спр 419, арк 5— 6
- Інститут рукопису ЦНБ НАН України ім В Вернадського, ф X, сир 4485, арк 1—18.
- ⁻² Грушевський М Перспективи і вимоги української науки // Україна - 1926 — Кн. 1 — С 10, 13; Пролетарська правда -- 1926 -- 30 січня
- ⁻¹ Італійський голос про нову районізацш України // Україна -- 1926 -- Кн 4 - С. 178.
- ["] Сохань П С., Ульяновський В І, Кіржаєв С М М. С Грушевський і Асадемія Ідея, змагання, діяльність. — К, 1993 — С 298
- ["] Пристайков В, Шаповал Ю Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД Трагічне десятиліття: 1924— 1934 - К, 1996 - С. 67
- ³² Там же - С. 171- 172.
- ["] Грушевський М Чернігів і Північне Лівобережжя — С VII.
- ³⁴ ЦДА України, ф 1235, он 1, спр. 687, арк 203—204 Докладніше див: Сохань П. С., Ульяновський В І., Кіржаєв С М М С Грушевський і Асадемія Ідея, змагання, діяльність — С 106 Там же. — С. 119
- ⁵⁶ Великий українець Матеріали з життя та діяльності М С Грушевського -- К, 1992 - С. 308.
- ³ Див: Тронько П Т Приреченість школи Грушеве ького // Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки) — К, 1991 — С 12
- ⁸ Апанович Е М Комиссия истории Киева Академии наук УССР // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР: Сб научных трудов — К. 1984 - С. 163- 164
- ³⁹ Україна. - 1928 - Кн 5 - С 178.
- [°] Там же - С. 179- 180.
- ⁴ Багалій Д. І Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті - Харків, 1928. -- Т 1 — С 94—97; його ж: Академік М С Грушевський і його місце в українській ісюріографії: Ісгорнко-критичний нарис // Червоний шлях - 1927 - Кн. 1 — С 160—217
- ² ЦДАГО України, ф 1. оп 20. сир 3098, арк 54
- ¹³ Про арешт Грушевського і справу міфічного "Українського національного центру" див : Пиріі Р Я. Життя Михайла Грушевського Останнє десятиліття (1924— 1934) - К, 1993. - С. 110-123.
- ^{*4} Див.: Щвидько Г К Неопубліковані праці до історії Запорозжя XVII— XVIII ст. // Південна Україна XVIII—XIX ст Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ — Запоріжжя, 1996 — С 166— 171